

УДК 614.84 (477.54) «1925-1929»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.5.398>

*Михайло Харламов, Тетяна Чубіна, Ігор Логовський**

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК ДОБРОВІЛЬНИХ ПОЖЕЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ХАРКІВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ

Анотація: У роботі характеризуються окремі проблеми розвитку добровільних вогнеборчих організацій на території Харківської округи Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) у 1925-1929 рр. Досліджуються недостатньо відомі та не схарактеризовані аспекти створення і діяльності пожежних товариств, створених на добровільних засадах на території Харківщини, одного з найважливіших регіонів української республіки з економічного та політичного погляду у вказаний історичний період, коли столиця УСРР перебувала у місті Харків.

Досліджуються передумови виникнення та становлення добровільних пожежних організацій на українських землях, особливості становлення та юридичного оформлення добровільних пожежних товариств, заходи із стимулювання розвитку волонтерських вогнеборчих організацій, державні заходи із управління діяльністю пожежних організацій, створених на добровільних засадах, специфіка формування добровільних пожежних команд у сільській місцевості в Харківському регіоні.

Зроблено висновок, що не дивлячись на певні проблеми у сфері організації добровільних пожежних товариств на Харківщині у зазначений історичний період, процеси із організації та впорядкування діяльності добровільних вогнеборчих товариств, що проводилися органами влади й органами пожежної охорони, а також місцевим населенням, були досить ефективними. Добровільні пожежні товариства та добровільні пожежні дружини, що входили до їх складу, суттєво впливали шляхом досить професійного гасіння пожеж і дотримання профілактичних протипожежних заходів на зменшення кількості пожеж на території Харківської округи у досліджуваний період. Однак, все ж слід зауважити, що продуктивність профілактичної роботи у сфері пожежної охорони та роботи з ліквідації пожеж залежала від майстерності, досвіду, відповідальності та дисципліни членів добровільних пожежних організацій на території Харківщини у вказаний часовий проміжок.

Ключові слова: УСРР, Харківщина, профілактичні заходи із попередження пожеж, ліквідація пожеж, пожежа, пожежна безпека, добровільна пожежна організація, добровільна пожежна дружина, сільська місцевість, протипожежний реманент

* Харламов Михайло Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Навчально-наукового інституту цивільного захисту, Національний університет цивільного захисту України (Черкаси, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>; e-mail: kharlamov_mykhailo@nuczu.edu.ua

Чубіна Тетяна Дмитрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Навчально-наукового інституту цивільного захисту, Національний університет цивільного захисту України (Черкаси, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9383-3604>;

e-mail: chubina_tetiana@nuczu.edu.ua

Логовський Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і політичної філософії навчально-наукового інституту міжнародних відносин, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця (Харків, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3975-9503>; e-mail: marika_logovskay@ukr.net

Вступ. Історична наука нашої держави Україна в епоху сьогодення, на жаль, не надає достатньої та належної уваги вивченню й аналізу проблем історії вогнеборчої справи в українській державі. Слід відмітити, що наукова актуальність дослідження зазначених аспектів є, на суб'єктивний погляд авторів цієї наукової розвідки, безумовною. Дослідження проблемних аспектів протипожежної боротьби в українській радянській республіці та її регіонах в історичній ретроспективі, у тому числі проблем розвитку та діяльності пожежних організацій, створених на добровільних засадах, у дуже значущих в економічному та соціальному плані регіонах УСРР (в даному конкретному випадку у Харківській окрузі української радянської республіки) є в значній мірі актуальним, адже надає можливість охарактеризувати та дослідити раніше не вивчену у вітчизняній історичній науці проблему. Потреба визначити специфіку розвитку добровільних вогнеборчих організацій на території Харківської округи Української соціалістичної радянської республіки у 1920-х рр. зумовлює *актуальність* даного наукового дослідження.

Метою цієї науково-дослідної роботи є вивчення й аналіз специфіки розвитку та діяльності добровільних пожежних товариств на території Харківської округи УСРР у 1925-1929 рр. Для досягнення зазначеної мети наукової роботи слід вирішити наступні головні *науково-дослідні завдання*: висвітлити передумови виникнення та становлення добровільних пожежних організацій на українських землях, проаналізувати наукові проблеми становлення та юридичного оформлення добровільних пожежних товариств, визначити заходи із стимулювання розвитку волонтерських пожежних організацій, охарактеризувати державні заходи із управління діяльністю пожежних організацій, створених на добровільних засадах, а також висвітлити специфіку формування добровільних пожежних команд у сільській місцевості в Харківському регіоні у 1920-х рр.

Науково-теоретична значимість даної наукової статті пояснюється ще й тим, що дослідження проведене у цій науковій розвідці сприяє характеристиці раніше не вивчених проблемних аспектів з історії пожежної охорони та безпеки української держави. *Практична значимість* цього наукового дослідження пов'язана із ймовірним використанням історичного досвіду рятувальників нашої української держави у сфері створення та діяльності добровільних пожежних організацій та волонтерських вогнеборчих команд для сучасної системи боротьби із стихійними лихами та попередженням загроз Державної служби України з надзвичайних ситуацій України в умовах теперішнього часу. *Теоретико-методологічна основа* цієї конкретної наукової розвідки базується на загальнонаукових і спеціально-наукових методах історичних досліджень із застосуванням науково-критичного аналізу джерел і літератури. Предмет дослідження даної роботи зумовлює необхідне застосування порівняльно-історичного, описового, а також методів аналізу й синтезу історичного матеріалу.

Огляд літератури та джерел. Слід відмітити, що вивчення проблемних аспектів організації та діяльності волонтерських вогнеборчих товариств на території Харківської округи української радянської республіки у 1925-1929 рр. є проблематикою, що фактично не досліджувалася українськими та закордонними істориками – науковцями. Звернення уваги до даної суспільно важливої тематики спонукало майже абсолютне не дослідження вказаних наукових аспектів в історіографії нашої держави й інших країн зарубіжжя. Частково окремі аспекти цієї наукової статті розглядалися у праці історика-дослідника

вогнеборчої справи А.Г.Томіленка¹, а також фрагментарно у наукових статтях М.І.Харламова² Однак дана конкретна наукова робота в основному базується на невивчених і малодосліджених архівних документах Державного архіву Харківської області (ДАХО), де зберігається велика кількість недосліджених історичних документів і матеріалів (протоколів, листів, циркулярів, обіжників, розпоряджень, наказів) з різних проблем окресленої тематики, в тому числі і з розвитку добровільних пожежних організацій на Харківщині у другій половині третього десятиліття 20 ст.

Виклад основного матеріалу. Добровільні вогнеборчі товариства існували на українських землях ще до розпаду Російської імперії. Вони існували, переважно, у сільських регіонах української республіки. Необхідно вказати, що дані організації і тоді фактично не фінансувалися з боку урядових органів і місцевих органів влади та управління. Селяни та міщани вимушені були самі створювати товариства по боротьбі з пожежами для врятування власного життя, майна і врожаю від вогняної небезпеки. Суттєвим чином негативно вплинули на протипожежну роботу добровільних товариств з боротьби з пожежами – Перша світова війна та буремні події Української революції (1917-1921 рр.). Кваліфіковані та професійні борці з вогнем вмирали на різних бойових фронтах, їхали за кордон з українських земель, гинули від хвороб, травм та епідемій, ставали особами з інвалідністю³.

Після захоплення російським більшовицьким режимом українських територій, у першій половині 1920-х років робота волонтерських товариств по боротьбі з пожежами продовжувала бути недостатньо якісною й ефективною. Тільки у 1925 р. розпочинається більш активна та продуктивна діяльність стосовно залучення населення української республіки до боротьби із неконтрольованими загоряннями та пожежами. Крім цього, організація добровільних пожежних дружин у республіці середини 1920-х рр. відбувалася вже згідно нових принципів. Водночас коштів на створення професійних пожежних команд в містах і селах республіки часто не вистачало, відтак, було прийнято рішення про впровадження нової державної ініціативи. Добровільні пожежні товариства повинні були брати на себе відповідальність за організацію у населених пунктах УСРР мережі добровільних виїзних пожежних дружин.

Слід відзначити, що достатньо швидко в Україні розпочалися активні процеси з формування добровільних пожежних дружин, котрі почали частково фінансуватися як з місцевих, так і з державного бюджетів. Начальник інспекції у справах комунального господарства УСРР Горів, а також Головний інспектор зі справ пожежної охорони УСРР Коваленко розробили спеціальне положення про добровільні пожежні організації в республіці. Згідно цього документу, добровільні пожежні організації мали своїми завданнями наступні положення: а) допомогу в урятуванні життя громадян та їхнього

¹ Томіленко А.Г. Створення та розвиток державної системи превентивних протипожежних заходів в Україні у другій половині 20-их – 30-ті роки ХХ століття. *Гуманітарний вісник*. 2018. № 28 (12). С. 109-118.

² Харламов М.І. Пільги для добровільних пожежних товариств в УСРР у другій половині 1920-х років. *Гілея: науковий вісник*. 2020. Вип. 152 (№ 1). С. 76-77; Харламов М.І. Створення добровільних пожежних формувань в УСРР у 1924-1926 роках. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць* / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 5. С. 244-246.

³ Ibid. С. 244.

майна так підчас пожежі, як і при інших стихійних нещастях, коли буває потрібна допомога: при повенях, ураганах, будівельних катастрофах і т.п.; б) допомогу в розвиткові та переведенні до життя всіляких протипожежних заходів; в) допомогу в поширенні серед населення знань щодо попередження та гасіння пожеж, протипожежного впорядкування житла та будівель, а так само й інших знань, які можуть сприяти ліпшому забезпеченню від пожежних та інших стихійних катастроф; г) матеріальну та технічну допомогу погорільцям, а так само й особам, що потерпіли під час пожежі⁴. Вищезгадані процеси розпочалися також і в межах Харківського регіону УСРР.

Харківська округа української радянської республіки в другій половині 1920-х років була однією з найміцніших і найперспективніших у промисловій і сільськогосподарській сфері в УСРР. Слід відмітити, що також на території Харківщини розміщувалися одні з найважливіших і найрозвиненіших інфраструктурних транспортних хабів, що мали особливу значущість не тільки для УСРР, але й для усього Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Промисловості, а особливо сільському господарству Харківщини, пожежі наносили значні збитки, а тому створення нових і покращених добровільних пожежних організацій та дружин мали суттєве значення для захисту промисловості, а особливо сільського господарства слобожанського регіону від неконтрольованих загорянь і пожеж.

У Харківській окрузі в середині 1920-х рр. існували добровільні пожежні організації, однак не всі вони були юридично оформлені належним чином. Держава з середини 1920-х рр. почала стимулювати і підтримувати створення та діяльність вогнеборчих товариств, створених на добровільних засадах. Їм надавалися певні державні та громадські пільги, могли видаватися грамоти та відзнаки від держави, членів добровільних вогнеборчих товариств і дружин могли звільняти від певних податків і повинностей⁵. Але для цього волонтерські пожежні організації мали бути належним чином юридично оформлені у державних установах. Від Харківського управління комунальним господарством до районних відділів комунального господарства Харківської округи, у віданні яких знаходилися добровільні пожежні організації, 28.03.1926 р. надійшов наступний лист: «...для отримання допомоги та пільг від держави добровільні пожежні організації мають бути офіційно юридично оформленими. Інші добровільні пожежні організації державою визнаватися не будуть.

Для юридичного оформлення створених добровільних пожежних товариств було необхідно:

1. Надіслати до Управління Харківського комунального господарства десять анкет із особистими даними від десяти засновників добровільного пожежного товариства. Правдивість цих анкет повинна були бути засвідчена у встановленому порядку в органах державної влади по місцю заснування добровільного товариства.

2. Заяву про бажання створити добровільну пожежну організацію на основі затвердженого статуту товариства, підписану тими ж десятима засновниками добровільної пожежної організації та засвідчену у встановленому порядку в органах державної влади по місцю заснування добровільного пожежного товариства.

⁴ Ibidem.

⁵ Харламов М.І. Пільги для добровільних пожежних товариств в УСРР...

3. Копію протоколу створення добровільної пожежної дружини та виборів членів правління товариства та голови правління товариства із відповідними підписами, засвідченими у встановленому порядку в органах державної влади по місцю заснування добровільного товариства.

4. Зазначені документи після розгляду Управлінням Харківського комунального господарства будуть направлятися на остаточне затвердження до адміністративного відділу Харківського окружного виконавчого комітету.

5. Після остаточного затвердження усіх документів до районних відділів комунального господарства Харківської округи буде надіслане повідомлення про юридичне оформлення добровільного пожежного товариства.

6. При організації добровільних пожежних товариств слід враховувати, що життєздатність добровільних товариств та дружин залежить головним чином від енергійності та працьовитості керівного складу, виконавчого комітету та рядових членів пожежного товариства, які зможуть користуючись наданими державою пільгами та на основі виданих державою кредитів купляти необхідний пожежний реманент, підтримувати його у стані постійної бойової готовності»⁶.

Як бачимо процеси оформлення добровільних пожежних товариств стали більш складними після отримання від держави певних преференцій.

У 1926 р. Управлінням Харківського комунального господарства було проведено аудит стану розвитку добровільних пожежних організацій і дружин у Харківській окрузі. Відповідно до результатів аудиту було зроблено низку висновків: «1. Відсутня належна кількість добровільних пожежних товариств, оформлених належним чином. 2. Деякі добровільні пожежні дружини працюють без належного оформлення, не мають затверджених статутів, виконавчого комітету та керівного складу товариства. 3. Деякі добровільні пожежні товариства та дружини не мають належної вогнеборчої матеріально-технічної бази. 4. Через відсутність офіційного оформлення члени добровільних пожежних товариств не отримують державних пільг, нагород та кредитів. 5. Вищевказані проблеми негативно впливають на діяльність існуючих добровільних пожежних організацій та на створення нових добровільних пожежних товариств та дружин»⁷. Зазначені висновки зі стану розвитку добровільних вогнеборчих товариств і дружин призвели до низки заходів із поліпшення стану розвитку добровільних пожежних організацій, які почали реалізовуватися з середини 1920-х рр. на території Харківщини.

Так регіональною владою Харківського регіону було вирішено – «Для укріплення існуючих добровільних пожежних дружин та для успішного створення нових добровільних пожежних дружин в Харківській окрузі визнати необхідним: 1. Для об'єднання існуючих добровільних пожежних дружин з метою управління ними та надання матеріальної допомоги, а також для залучення ініціаторів зі створення нових добровільних пожежних дружин, вважати абсолютно необхідним організацію добровільних пожежних дружин окружних та районних пожежних товариств на основі нормального статуту цих товариств, затвердженого центральною комісією при НКВС УСРР. 2. Визнати, що засновниками добровільних пожежних організацій мають бути: а) для окружних добровільних пожежних

⁶ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-948. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 16.

⁷ ДАХО. Ф. Р-948. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 18.

товариств в місті Харків – окружний виконавчий комітет (Окрвиконком), окружний відділ комунального господарства (Окркомгосп), всеукраїнське управління державного страхування при уповноваженому Народного комісаріату фінансів УСРР (Укрдержстрах), всеукраїнська кооперативна страхова спілка (Коопстрах) із залученням інших установ та окремих осіб, зацікавлених у створенні товариства із наданням права ініціативи скликання організаційних зборів засновків товариства та оформлення товариства на окружний відділ комунального господарства Харківської округи; б) для районних добровільних пожежних товариств у всіх 27 районах Харківської округи – районні виконавчі комітети (райвиконкоми), кооперативні товариства, промислові, торгівельні, сільськогосподарські підприємства, що заходяться на території району та зацікавлені у створенні товариств із залученням окремих осіб, що бажають вступити у товариство із наданням права ініціативи скликання організаційних зборів засновків товариства та оформлення товариства на районні виконавчі комітети Харківської округи»⁸.

Для поліпшення фінансової та матеріально-технічної бази добровільних пожежних товариств на території Харківщини також проводилися необхідні заходи. Так до фондів добровільного вогнеборчого товариства установи й окремі особи – засновники товариства вносили регулярні фінансові внески у фіксованій кількості для здійснення намічених планів робіт добровільного пожежного товариства. Управління комунальним господарством і районні виконавчі комітети надавали добровільним пожежним організаціям у безоплатне користування потрібні товариствам приміщення для організації в них спеціальних майстерень із виготовлення та ремонту пожежного реманенту. Окрвиконкоми та райвиконкоми надавали пільги пожежним товариствам при оренді майстерень із виготовлення вогнетривких матеріалів, могли звільняти добровільні пожежні організації від місцевих податків, зборів і повинностей. Окружний відділ народної освіти, окружний відділ комунального господарства сприяли в організації курсів з підвищення кваліфікації членів добровільних пожежних товариств і дружин, а також допомагали в організації спеціальних театральних вистав добровільних пожежних товариств для отримання фінансової допомоги на розвиток товариства⁹.

Харківська окружна влада також взяла на себе зобов'язання з виділення із земельних фондів округи для забезпечення кормів для коней, що були у добровільних пожежних товариствах, також добровільні товариства звільнялися від місцевих податків на коней і гужового податку, Укрдержстрах повинен був страхувати за державні кошти всіх коней, що використовувалися на пожежній службі.

Спеціальні преференції надавалися також і особисто членам добровільних пожежних товариств і пожежних дружин. Розмір страхової виплати у випадку смерті або травми члена волонтерської вогнеборчої організації місцева влада Харківської округи збільшили для рядових членів добровільної пожежної організації із 100 крб. до 300 крб., а для керівників пожежної організації – з 300 крб. до 500 крб. за рахунок коштів Укрдержстраху.

Всіх членів добровільних пожежних організацій, що займалися безпосередньо гасінням пожеж, звільняли від виконання сільськогосподарських та інших видів робіт, від

⁸ ДАХО. Ф. Р-948. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 19.

⁹ ДАХО. Ф. Р-1153. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 20.

виконання інших трудових повинностей, виключаючи випадки ймовірних надзвичайних ситуацій великих масштабів¹⁰.

Висновки. Вищезгадані заходи та процеси, що відбувалися на Харківщині у другій половині 1920-х рр., позитивним чином вплинули на стан пожежної безпеки у Харківській окрузі у досліджуваній історичний період. До початку 1930-х рр. більшість добровільних вогнеборчих організацій були оснащені пожежним реманентом належної якості, було налагоджено комунікації пожежних товариств із державними уповноваженими органами, місцеве населення, враховуючі отриманні преференції та пільги більш охоче йшли до волонтерських пожежних команд.

Таким чином, розвиток добровільних пожежних організацій у Харківській окрузі УСРР періоду другої половини 1920-х рр. мав велике значення для загального розвитку системи пожежної безпеки в регіоні. Державні та місцеві органи влади заохочували населення до створення та професіоналізації подібних формувань, з метою зменшення збитків від пожеж на території Харківщини, особливо у сільській місцевості. І хоча процес розвитку добровільних пожежних товариств і дружин у вказаний період був достатньо неоднозначним (особливо в середині 1920-х рр.), слід відмітити, що українським вогнеборцям загалом вдалося поліпшити стан пожежної безпеки на Слобожанщині, що стало суттєвим чином помітно вже на початку 1930-х рр.

Науково перспективними для подальших наукових пошуків у цьому напрямі можуть бути дослідження про особливості розвитку добровільних пожежних товариств в інших українських регіонах.

Mykhailo Kharlamov, Tetiana Chubina, Ihor Logovskyi

On the Question of the Development of Volunteer Fire Organizations in Kharkiv Region in the Second Half of 1920s

Abstract: This scientific work characterizes certain problems of the development of voluntary fire organizations in the territory of the Kharkiv District of the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR) in 1925-1929. It investigates insufficiently known and uncharacterized aspects of the creation and activity of fire companies created on a voluntary basis in the territory of the Kharkiv region, one of the most important regions of the Ukrainian republic from an economic and political point of view in the indicated historical period, when the capital of the Ukrainian SSR was in the city of Kharkiv.

The features of the formation and legal registration of voluntary firefighting societies, measures to stimulate the development of volunteer firefighting organizations, state measures to manage the activities of firefighting organizations created on a voluntary basis, the specifics of the formation of voluntary firefighting teams in rural areas in the Kharkiv region are studied.

It is concluded that despite certain problems in the field of organizing voluntary

¹⁰ ДАХО. Ф. Р-1153. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 21.

firefighting societies in the Kharkiv region in the specified historical period, the processes of organizing and streamlining the activities of voluntary firefighting societies, carried out by government bodies and fire protection bodies, as well as the local population, were quite effective. Voluntary firefighting societies and voluntary fire brigades that were part of them, significantly influenced the reduction of the number of fires in the territory of the Kharkiv district during the studied period through fairly professional firefighting and compliance with preventive firefighting measures.

However, it should be noted that the productivity of preventive work in the field of fire protection and fire extinguishing work depended on the skill, experience, responsibility and discipline of members of voluntary fire organizations in the Kharkiv region during the specified time period.

Keywords: Ukrainian SSR, Kharkiv region, preventive measures for fire prevention, fire extinguishing, fire, fire safety, voluntary fire organization, voluntary fire brigade, rural area, fire-fighting equipment